

Спеціалізованій вченій раді ДФ 35.051.138
Львівського національного університету
імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000

ВІДГУК
офіційного опонента –
кандидата юридичних наук, доцента Короткого Тимура Робертовича
на дисертацію Іліки Марини Іванівни
на тему: «Застосування загальних принципів права міжнародними
кримінальними судами і трибуналами», подану на здобуття ступеня
доктора філософії з галузі знань 29 «Міжнародні відносини»
за спеціальністю 293 «Міжнародне право»

Вивчення поданої на захист дисертації Марини Іванівни Іліки та її наукових праць, опублікованих за темою дисертації, дає підстави зробити такі висновки.

Актуальність теми дисертації. Обрана дисертанткою тема дослідження присвячена застосуванню загальних принципів права міжнародними кримінальними судами і трибуналами. На наш погляд, ця тема фактично містить не один, а два аспекти, які недостатньо досліджені у вітчизняній правовій науці. По-перше, це, власне, загальні принципи права як джерело права в контексті домінуючого в сучасній українській доктрині нормативізму, який є найпоширенішим світоглядом у вітчизняній юридичній спільноті. Вихід за межі цієї парадигми має важливе значення для зближення правової системи України з європейським і міжнародним правом, особливо в умовах збільшення випадків застосування міжнародно-правових норм у національній правовій системі та їх використання для захисту національних інтересів і протистояння агресії РФ на міжнародному рівні.

По-друге, що дуже важливо в сучасних умовах, це дослідження практики міжнародних кримінальних судів і трибуналів. Цей напрямок є вкрай важливим для притягнення до кримінальної відповідальності представників РФ на міжнародному та національному рівнях за міжнародні злочини вчинені в Україні. Зараз все більше уваги приділяється цим питанням (див. «Настільна книга судді: матеріали для розгляду справ про міжнародні злочини»), але у правозастосовній практиці на національному рівні існує пересторога щодо можливості застосування практики міжнародних кримінальних судів і трибуналів у кримінальних провадженнях за міжнародними злочинами. На нашу думку, це також пов'язано з поширеною позитивістською правовою

свідомістю і загальною консервативністю (що цілком обґрунтовано) кримінального права. Але потреба боротьби з безкарністю за воєнні та інші міжнародні злочини обумовлює необхідність змінити парадигму застосування джерел міжнародного права в національній правовій системі. Окремим аспектом цього явища є необхідність співпраці з Міжнародним кримінальним судом, забезпечення документування та збирання доказів з урахуванням і розумінням його практики та процедур. Це додатково обумовлює потребу вивчення, систематизації та аналізу практики міжнародних кримінальних судів і трибуналів, зокрема Міжнародного кримінального суду.

Крім того опанування особливостей застосування загальних принципів права в міжнародному кримінальному праві має практичне і теоретичне значення для створення та діяльності органів кримінального правосуддя, зокрема Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України.

Отже, тема дисертації М. І. Іліки на здобуття третього рівня вищої освіти – ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 «Міжнародне право», має теоретичне та практичне значення і є важливою для застосування Україною міжнародно-правових інструментів боротьби з російською агресією.

Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Наукові положення дисертації М. І. Іліки є обґрунтованими, а сформульовані висновки та рекомендації – самостійними, логічними і закономірними. Зміст дисертаційної роботи охоплює всі ключові аспекти теми дослідження.

Високий рівень обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, їх достовірність насамперед забезпечені:

– відповідності структурно-логічної схеми дослідження визначеній темі дисертації та професійним вирішенням здобувачкою низки наукових завдань, що сприяло реалізації поставленої мети дослідження;

– використанням широкої джерельної бази за темою дисертації, включаючи значний список опрацьованих рішень міжнародних судів і трибуналів, який містить 194 джерела;

– безумовною відповідністю предметної спрямованості дисертаційного дослідження спеціальності 293 «Міжнародне право».

Крім того, належний ступінь наукової обґрунтованості результатів дослідження підтверджується високим рівнем виконання поставлених наукових завдань та їх успішним розв'язанням. Високий науковий рівень дисертації також забезпечений завдяки правильному оволодінню здобувачкою методологією наукової діяльності. Йдеться про використання нею системи

загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання, застосування яких дало можливість отримати достовірні й об'єктивні результати дослідження, а саме: історичного методу, формально-правового та порівняльно-правового методів, методу системного аналізу, тощо.

Достовірність і наукова новизна отриманих результатів.

Ознайомлення зі змістом дисертації дозволяє стверджувати, що визначена у вступі мета успішно досягнута, а окреслені завдання виконані. Це знайшло відображення в основних положеннях роботи, які сформульовані авторкою особисто і характеризуються певною науковою новизною.

Характеризуючи наукову новизну дисертації, слід зазначити, що представлена робота є комплексним науковим дослідженням теорії та практики застосування загальних принципів права у рішеннях міжнародних кримінальних судів і трибуналів. Безумовно, цінним є також аналіз співвідношення загальних принципів права з іншими джерелами міжнародного права та з'ясування його місця в системі джерел, які використовують органи міжнародного правосуддя.

У роботі запропоновано ряд ідей і пропозицій щодо застосування загальних принципів права як джерела міжнародного права, зокрема в практиці органів міжнародної кримінальної юстиції. Широке використання практики міжнародних кримінальних судів і трибуналів, їх дослідження та аналіз у контексті обраного предмета наукового пошуку в розділі 2 та 3 є найбільш цінним внеском автора в розвиток доктрини і практики застосування загальних принципів права як джерела міжнародного права. В роботі наголошено, що становлення загальних принципів права як джерела міжнародного права нерозривно пов'язано з еволюцією його розуміння та застосування як джерела забезпечення міжнародного правосуддя (підрозділ 1.3).

Визначення загальних принципів права, їх співвідношення з наближеними правовими категоріями, їх дослідження як джерела міжнародного права в міжнародно-правовій доктрині (підрозділ 1.1) та застосування функціонального підходу до аналізу загальних принципів права як джерела міжнародного права (підрозділ 1.2) має велике значення для розвитку уявлень про загальні принципи права та їх зміст.

Важливим внеском здобувачки є виокремлення та аналіз функцій застосування загальних принципів права органами міжнародного правосуддя, в результаті нею заповнені прогалини, які існують у різних сферах міжнародно-правового регулювання: вирішення колізій, які виникають при застосуванні різних міжнародно-правових норм до регулювання тієї самої групи міжнародних правовідносин; тлумачення норм права при їх застосуванні

в процесі міжнародно-правового регулювання (підрозділ 1.2), особливо в частині розгляду другої функції.

Оригінальною та цінною є теза, що загальні принципи можуть виконувати трансформаційну роль для норм міжнародного права, однак водночас вони, безумовно, є і самостійним джерелом міжнародно-правового регулювання (підрозділ 1.3).

Систематизація та дослідження методів (способів) тлумачення загальних принципів права в практиці органів міжнародної кримінальної юстиції (підрозділ 2.1) має практичне і теоретичне значення, зокрема стосовно «негативного» підходу щодо звернення до національного права задля тлумачення загальних принципів права (с. 94–95) та порівняння його з «позитивним» підходом. Важливим є аналіз застосування принципу «створення суду на підставі закону» в практиці МКТЮ та доктрині міжнародного права (підрозділ 2.1) з урахуванням перспектив створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України.

Заслуговує на окрему увагу виявлення та аналіз здобувачкою умов застосування загальних принципів права в практиці органів міжнародної кримінальної юстиції (підрозділ 2.2), зокрема: визнання загальних принципів права у національних системах права або в міжнародному праві задля їх застосування у міжнародному кримінальному судочинстві; необхідність достатнього обґрунтування можливості застосування загальних принципів права через звернення до джерел національного або міжнародного права; допустимість застосування загальних принципів права в практиці міжнародного кримінального права, а також неможливість їх застосування з порушенням основоположних норм і принципів міжнародного права або для виправдання таких порушень; застосування загальних принципів права в спосіб, який не суперечить попередній правозастосовній практиці органів міжнародного кримінального правосуддя.

Серед важливих напрацювань здобувачки варто відмітити – аналіз застосування принципу невідворотності покарання для притягнення представників росії до міжнародної кримінальної відповідальності за міжнародні злочини, скоєні під час агресії рф проти України (підрозділ 2.3), зокрема теза, що «принцип невідворотності покарання може дозволити створити юридичне підґрунтя для відмови від імунітетів “трійки”» (с. 146).

Серед положень підрозділу 3.1, які заслуговують на увагу, варто зазначити розгляд питань юрисдикції Міжнародного військового трибуналу щодо злочинів проти миру (с. 157–158) і теза про «...розв’язання колізії між цим [«*nullum crimen nulla poena sine lege*»] та іншим загальним принципом права, а саме принципу невідворотності кримінальної відповідальності»

(с. 156). Важливим узагальнюючим положенням є теза авторки, що «застосування загальних принципів права може відбуватися не у формі прямого посилання, а саме у формі прийняття рішень *відповідно до них*» (с. 163), і що «практика [Нюрнберзького] трибуналу підтвердила, що загальні принципи міжнародного права є невід'ємною частиною міжнародного кримінального правосуддя, враховуючи їхню роль у забезпеченні справедливості та відповідальності» (с. 168).

Цікавою є теза авторки про набуття концепції «домислювана компетенція» характеру загального принципу права (с. 187) в контексті аналізу апеляційного рішення у справі «Прокурор проти Блашкіча». Дослідження правових основ, умов і практики застосування МКС загальних принципів права, проведене авторкою, є важливим в контексті притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності представників РФ у МКС. Тому є вагомим узагальнення практики застосування принципів кримінального права (Розділ III Римського Статуту МКС) і загальних принципів права МКС, включаючи аналіз змісту критеріїв застосування цих принципів (субсидіарність, абстрактність, репрезентативність і узгодженість) (підрозділ 3.3).

Дисертаційне дослідження містить низку й інших цікавих та аргументованих висновків і пропозицій. Загалом ступінь наукової новизни дисертаційного дослідження, обґрунтованість наведених у ньому положень, висновків і узагальнень відповідає вимогам до наукових досліджень на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 «Міжнародне право».

Повнота викладення наукових результатів дисертації в опублікованих працях. Повнота викладення наукових результатів дисертації підтверджується тим, що основні положення та результати дисертаційного дослідження викладено у 8 працях, а саме: в 3 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України (одна у співавторстві), в одноосібному розділі наукової монографії та в 4 тезах доповідей на міжнародних наукових і науково-практичних конференціях.

Кількість, обсяг і зміст друкованих праць відповідають вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44 (зі змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України від 21.03.2022 р. № 341 та від 19.05.2023 р. № 502).

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Отримані результати дослідження, безумовно, розширюють і збагачують вітчизняну доктрину міжнародного права. Також теоретичні положення, пропозиції, висновки і практичні рекомендації, сформульовані в дисертації, можуть бути використані в науково-дослідній сфері, зокрема для подальшого дослідження проблемних питань міжнародного права.

Важливим є прикладний аспект дослідження – можливість використання результатів аналізу практики міжнародних кримінальних судів і трибуналів у правозастосовній практиці національних судів з метою притягнення представників рф до відповідальності за міжнародні злочини, а також використання висновків і результатів дослідження в процесі створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України та відстоювання позиції України у спорах з рф у міжнародних судових органах.

Результати дослідження можуть бути використані в процесі викладання навчальних дисциплін, при підготовці підручників, посібників і навчальних курсів «Міжнародне публічне право», «Міжнародне кримінальне право», «Міжнародне правосуддя» та ін.

Оцінка змісту дисертації та її оформлення. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 246 сторінок. Перелік використаних джерел містить 194 назви.

Структура дисертації побудована логічно та сприяє розкриттю основної теми і виконанню поставлених завдань. Дисертація оформлена відповідно до «Вимог оформлення дисертацій», затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 р. № 40.

Анотація дисертації відповідає встановленим вимогам та є узагальненим коротким викладом її основного змісту, в ній представлено основні результати дослідження із зазначенням наукової новизни та практичного значення, що дає повне уявлення про виконану здобувачем роботу.

Зауваження та дискусійні положення щодо змісту дисертації. Загалом позитивно оцінюючи теоретико-правову, наукову і практичну значущість дисертації **Марини Іванівни Іліки**, її актуальність, наукову новизну, обґрунтованість та аргументованість її результатів, а також можливість використання пропозицій і рекомендацій дисертантки для подальшого розвитку й удосконалення української доктрини міжнародного права, необхідно зауважити, що окремі положення дисертації є дискусійними або недостатньо чітко сформульованими. Серед таких зауважень варто навести наступне:

1. Загальні принципи права є основним предметом дослідження рецензованої роботи. Ми згодні з автором щодо «складності правової природи загальних принципів права», «широкого різноманіття визначень самого поняття “загальні принципи права” та підходів до розуміння їхнього місця в системі джерел права» (с. 33). Це передусім доктринальна категорія, яка через свою природу має перш за все національний правовий вимір, «спільний для усіх видів правовідносин, незалежно від правової системи» (с. 36–37). Цей національний вимір передбачає використання при аналізі категорії «загальні принципи права» напрацювань теоретиків права різних правових систем, чого, на жаль, не було зроблено в підрозділі 1.1. Ми вважаємо, по-перше, що вітчизняне правозастосування не розглядає загальні принципи права джерелом права, тому недоречно обмежуватися лише вітчизняною доктриною; по-друге, вітчизняна теорія права залишається переважно позитивісткою та консервативною, що суперечить природі загальних принципів права; і по-третє, сама природа загальних принципів права передбачає необхідність вивчення підходів до цього юридичного феномена у поглядах теоретиків інших шкіл і правових систем. Тому буде доречно порівняти авторське визначення «загальні принципи права» з відповідними концептами теорії та філософії права інших систем права.

Також потребує роз'яснення співвідношення категорій, які використовує авторка: «загальні принципи права», «загальні принципи права міжнародного права», «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями», «загальні принципи права у міжнародному публічному праві», які використовуються одночасно у підрозділі 1.1 та інших місцях роботи.

2. В роботі наведено аналіз важливих з теоретичної та практичної точок зору питань щодо підходів до розуміння та типології загальних принципів права (підрозділ 1.1), їх розвитку як джерела міжнародного права (підрозділ 1.3), застосування міжнародними судами та арбітражами (розділ 1), міжнародними кримінальними судами та трибуналами (розділи 2 та 3) конкретних загальних принципів права з посиланням на відповідні рішення. Але, на жаль, авторка майже не пропонує власну класифікацію, періодизацію та систематизацію означених питань, що, на нашу думку, значно підвищило б наукову та практичну цінність роботи, враховуючи, що в міжнародному праві «не міститься вичерпного переліку цих принципів» (підрозділ 1.1).

3. Авторка визначає загальні принципи права як «спільні для усіх типів та сфер правовідносин засади, які формують спільні підходи до розуміння права та правових інститутів, зміст їх є універсальним для усіх галузей права і які застосовуються при здійсненні правосуддя як самостійне джерело права» (підрозділ 1.1). Тобто галузева універсальність визначається

як сутнісна характеристика загальних принципів права. Але при аналізі правозастосовної практики міжнародних кримінальних судів і трибуналів йдеться також про принципи кримінального права, дійсно поширені в різних правових системах, але які за природою є суто кримінально-правовими принципами (наприклад, с. 86, 90, 91, 95, 113 і далі). Наприклад, що «загальні принципи права в міжнародному кримінальному праві відрізняються від пов'язаних з ними національних систем права щодо їх застосування та відповідних стандартів» (с. 96), або «...національне кримінальне право, в тому числі в частині його загальних принципів...» (с. 113–114). На нашу думку, тут має місце певне протиріччя, яке варто прояснити при захисті.

Також викликає питання тотожність «загальних принципів права» «принципам кримінального права, загальним для основних правових систем світу» або «загальному принципу кримінального права, спільному для всіх основних правових систем світу», про що йдеться на с. 123, 129 та в інших частинах дисертації.

4. Підрозділ 2.3. присвячений вкрай важливим питанням притягнення до відповідальності за міжнародні злочини, вчинені під час агресії РФ проти України в контексті використання загальних принципів права міжнародними кримінальними судами і трибуналами. Авторка доречно розглядає принцип невідворотності покарання за міжнародні злочини, але, на жаль, не наводить обґрунтування його статусу як загального принципу права, практику його застосування міжнародними кримінальними судами і трибуналами та конкретні механізми його застосування в контексті притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності представників РФ. Також, на нашу думку, в цьому підрозділі доречно було б більш системно та детально розглянути юрисдикційні питання, пов'язані з кримінальною відповідальністю представників РФ за міжнародні злочини в контексті загальних принципів права.

Викликає сумніви і запропонована авторкою кваліфікація порушень законів та звичаїв війни за бомбардування українських енергетичних об'єктів, яка може містити склад злочину «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України», насамперед з посиланням на ймовірні порушення ст.ст. 52, 54, 57 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року.

На жаль, залишився поза увагою авторки детальний аналіз застосування загальних принципів права для обґрунтування створення та

діяльності майбутнього Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, а також урахування у його майбутньому статуті такого джерела, як загальні принципи права.

5. Основною концепцією роботи є застосування органами міжнародного правосуддя загальних принципів права, які сягають корінням у національні правові системи. Але, на наш погляд, у другій половині ХХ ст. мав місце і зворотній процес впливу принципів і норм міжнародного права, зокрема міжнародного кримінального права, яке втілювалося в статутах і практиці міжнародних кримінальних судів і трибуналів, на формування в національних правових системах принципів, які відповідали критеріям загальних принципів права. Проаналізовані в дисертації приклади свідчать про ці процеси. Було би цікаво почути позицію здобувачки з цього приводу.

Варто зазначити, що висловлені зауваження мають здебільшого рекомендаційний характер з метою подальшого покращення наукової роботи, є дискусійними та такими, що не впливають на загальну позитивну оцінку, достатньо високий теоретичний рівень і науково-практичну значущість дисертації **Марини Іванівни Іліки**.

Відсутність порушень академічної доброчесності. Дисертаційне дослідження **М. І. Іліки** містить посилання на використані автором джерела та літературу відповідно до чинного законодавства щодо авторських прав і академічної доброчесності. Всі випадки використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідні джерела та оформлені належним чином. Аналіз змісту дисертаційного дослідження та наукових публікацій, зарахованих за темою дисертації, свідчить, що вимоги стосовно академічної доброчесності дисертантом дотримано. Порушень академічної доброчесності не виявлено.

Загальна оцінка кваліфікаційної наукової праці. Дисертація **Марини Іліки** «Застосування загальних принципів права міжнародними кримінальними судами і трибуналами» є самостійним і логічно завершеним дослідженням, виконаним на високому теоретичному рівні особисто дисертантом у вигляді кваліфікаційної наукової праці на правах рукопису. Дисертація містить науково обґрунтовані теоретичні та практичні результати, характеризується єдністю змісту та свідчить про особистий внесок автора в юридичну науку.

Актуальність і рівень розкриття поставлених проблем, новизна дисертації та ступінь обґрунтованості винесених на захист наукових положень, повнота їх апробації цілком відповідають «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження

ступеня доктора філософії», затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 р. № 44 (зі змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України від 21.03.2022 р. № 341 та від 19.05.2023 р. № 502), та Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 р. № 40; їх зміст відповідає спеціальності 293 «Міжнародне право», а авторка дисертації – Марина Іванівна Іліка, за результатами і на підставі публічного захисту в установленому порядку заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 29 «Міжнародні відносини» за спеціальністю 293 «Міжнародне право».

Офіційний опонент:

кандидат юридичних наук, доцент,
віцепрезидент Української асоціації
міжнародного права, провідний науковий
співробітник Державної наукової установи
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»

Т. Р. Короткий